

MACIEJ MIKUŁA
(Uniwersytet Jagielloński w Krakowie)

*Adam Moniuszko, Mazowieckie sądy ziemskie (1588–
–1648). Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie,
Campidoglio, Warszawa 2013, 364 s.
Krótkie omówienie nowej monografii*

Abstract

Adam Moniuszko, *The mazovian land courts (1588–1648). Structure – functioning – procedures*, Campidoglio, Warsaw 2013, 364 p. A short outline of a new monograph

Adam Moniuszko's monograph *The Mazovian Land Courts (1588–1648). Structure – functioning – procedures* is a detailed book, well-rooted in primary sources and concerning the organization of the Mazovian institution of land courts, their procedures (with special emphasis on local idiosyncrasies as compared to the Crown law) and presenting significant aspects of court staff. The Author, drawing on 'law in books,' 'law in action' and the legal doctrine convincingly shows the noblemen's legal apparatus which functioned effectively in the first part of 17th century. The book does not exhaust all research problems and the author repeatedly signals the necessity of further research in this field, e.g. with respect to a legal court procedure called *scrutinium* or the office careers of the court staff.

Key words: Mazovia, Crown law, courts of the nobility, organization of judicature, Old Polish legal proceedings, prosopography, judge, court scribe

Słowa kluczowe: Mazowsze, prawo koronne, sądy szlacheckie, organizacja sądownictwa, proces staropolski, prozopografia, sędzia, pisarz sądowy

Historia prawa ziemskiego nie jest częstym tematem monografii prawno-historycznych. Tym większe zaciekawienie budzi wydana w 2013 r. monografia Adama Moniuszki, będąca opracowaną na potrzeby druku dysertacją doktorską.

Monografia składa się ze wstępu, trzech obszernych rozdziałów, syntetycznego zakończenia oraz dwóch aneksów. Bardzo przydatne w korzystaniu z pełnej szczegółowych analiz książki są dwa indeksy: objaśnień terminów prawnych oraz osobowy.

We wstępie Autor krótko przedstawił stan badań nad ziemskim procesem i organizacją sądownictwa szlacheckiego. Przekonująco została zakreślona chronologia rozprawy, której początkowa cezura jest kilkanaście lat późniejsza od daty wprowadzenia na terenie Mazowsza prawa koronnego. Autor pisze, że „Celem [...] opracowania było [...] skupienie się na już w miarę ustabilizowanej praktyce stosowania – przewidzianych przez prawo koronne – reguł właściwych dla sądów ziemskich i procesu” (s. 13). Oprócz krótkiego przedstawienia treści Autor zaznaczył we wstępie metodę wykorzystania obszernej (mimo strat wojennych) bazy źródłowej ziemskich ksiąg sądowych na zasadach kwerendy sondażowej (s. 14, 16). Metoda ta sprawdza się w monografii, choć niekiedy Moniuszko przyznaje, że proponowane wnioski z badań kwantytatywnych mogą ulec zmianie w wypadku przeanalizowania szerszej próby. Na uwagę zasługuje świetne połączenie w monografii danych ze źródeł normatywnych i stosowania prawa, a także opracowań pisarzy prawników. Z perspektywy wykorzystanych źródeł monografia Adama Moniuszki całkowicie spełnia klasyczny postulat rzetelnej monografii prawniczej, stawiającej za cel wyjaśnienie instytucji prawnych z perspektywy triady: prawo–doktryna–praktyka.

Rozdział pierwszy (*Mazowieckie sądy ziemskie – organizacja i funkcjonowanie w latach 1588–1648*) liczy 91 stron i jest podzielony na sześć podrozdziałów. Dwa pierwsze (*Mazowsze w II połowie XVI stulecia; Sądownictwo szlacheckie na Mazowszu w II poł. XVI i I poł. XVII w. – zarys problematyki*) stanowią merytoryczne wprowadzenie do głównego problemu książki. W szczególności podrozdział 2. stanowi cenne zestawienie dotychczasowego stanu wiedzy na temat całokształtu sądownictwa, któremu podlegała szlachta mazowiecka: sądów ziemskich, podkomorskich, grodzkich, sądu wojewódzkiego, sejmowego, zadwornego (marszałkowskiego i asesorskiego), sądów skarbowych, Trybunału Koronnego, nawet kaptura ziemskiego. Interesujące i precyzyjne rozważania Autor zawarł w podrozdziale 3. *Organizacja sądownictwa ziemskiego na Mazowszu*. Zadanie miał niełatwe, biorąc pod uwagę skomplikowaną strukturę administracyjną badanego terytorium (województwa płockie, rawskie i mazowieckie), podzielonego na liczne ziemie. Prezentacja stanu w okresie rządów Zygmunta III i Władysława IV wymagała nakreślenia ewolucji w tym zakresie od początku XV w., uwzględniającej liczne przekształcenia i powstawanie nowych ośrodków sądownictwa ziemskiego. Do niebagatelnych zagadnień należy szeroko zanalizowany problem liczby roków sądowych, odbywających się corocznie, oraz ich terminów. Autor wskazał pewne zasady ogólne w terminach odbywania się roków: (1) zima od początku roku do połowy Wielkiego Postu, (2) wiosna od tygodnia do kilku tygodni po Wielkanocy, (3) od końca sierpnia do początku grudnia (s. 55). Nakreślił także liczne okoliczności, które uniemożliwiały lub przesunęły obrady roku sądowego (podrozdział 4. *Funkcjonowanie sądownictwa ziemskiego*). Należały do nich przede wszystkim: bezkrólewie, zwołanie pospolitego ruszenia, obrady sejmu, działalność Trybunału Koronnego w Piotrkowie, brak kompletu sędziów (wakansy, choroby), epidemie w ośrodkach sądów, uroczyste obchodzenie świąt kościelnych. Analiza zebranych danych na temat częstotliwości odbywanych roków pozwoliła Autorowi na sformułowanie optymistycznego wniosku: „Wszystko zdaje się zatem przemawiać za brakiem oznak głębszego kryzysu mazowieckich sądów ziemskich około połowy wieku XVII” (s. 76). Uzupełnieniem tych rozważań jest wykaz roczków zawarty w Aneksie nr 1. Innymi zagadnieniami podejmowanymi w pod-

rozdziale 4. są długość trwania roków oraz kwestie bezpieczeństwa na rokach. Dwa ostatnie podrozdziały zostały poświęcone kompetencjom mazowieckich sądów ziemskich (5. *Właściwość sądów ziemskich*; 6. *Roczki leżenia ksiąg*). W przejrzystym układzie Autor przedstawił klasyczne zagadnienia: właściwości miejscowej, podmiotowej, rzeczowej i funkcjonalnej. Na uwagę zasługują między innymi wydobyte odrębności mazowieckie w stosunku do sądownictwa koronnego – na przykład przekazanie spraw zbiegłych poddanych sądownictwu grodzkiemu. Podrozdział 5. zawiera szczegółowe analizy kwantytatywne, ukazujące także za pomocą wykresów i diagramów odsetek typów spraw, wartość przedmiotu sporu i inne sprawy. Ciekawą obserwacją stanowi stwierdzenie braku „leżenia ksiąg” w województwie mazowieckim (inaczej niż w płockim).

Jakkolwiek historia prawa za swój przedmiot ma badanie instytucji prawnych w ciągu dziejów, to jednak stosującym prawo jest konkretny człowiek. Kapitałnym zamierzeniem było poszerzenie klasycznego spektrum badań nad sądownictwem w przeszłości, obejmującym organizację i proces, także o zagadnienia bliskie propozografii. Autor stwierdza, że będący podstawą dla wielu ustaleń rozdziału 2. *Sędziowie sądów ziemskich* Aneks nr 2 nie spełnia wymogów stawianych serii Biblioteki Kórnickiej *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej* (s. 160). Jest to jednak obszerna baza danych dotyczących sędziów, podsędków i pisarzy ziemskich, zawierająca daty życia i śmierci oraz informacje o ich karierze przed i po objęciu danego stanowiska w sądzie ziemskim. Całość została opatrzona odniesieniami do wykorzystanych źródeł. By tylko pokrótce wskazać najważniejsze wątki rozdziału 2. podejmowane przez Autora, trzeba wymienić problem kształtowania składu sądu (do 1577 r.: sędzia, podsędek, komornik lub podkomorzy; długotrwały proces przekształcenia w skład trzyosobowy: sędzia, podsędek, pisarz) czy wymogi formalne wobec kandydata (cenzus osiadłości, wiek, pełna cześć szlachecka, kontrowersyjny problem *incompatibilitas*). W podrozdziale *Tryb wyboru* Autor trafnie wskazał, że „W wielu przypadkach właśnie czas między elekcją a nominacją [królewską – M.M.] stanowił kulminacyjny punkt zabiegów o pozyskanie urzędu” (s. 132). Okazało się, że w przypadku Mazowsza decydujące w tym zakresie nie były więzi klientalne, lecz koligacje rodzinne, poparcie dworu królewskiego i protekcja biskupów diecezji (s. 133, 135). W podrozdziale 5. z kolei zebrane zostały dane dotyczące obowiązków i uposażenia składów sędziowskich. Bardzo interesujące są zwłaszcza taryfy opłat za czynności sądowe. Szacunkowe wyliczenia pozwoliły Autorowi stwierdzić, że najbardziej opłacalnym finansowo stanowiskiem była funkcja pisarza trzymającego pieczę nad księgami i w ogóle kancelarią sądu ziemskiego (s. 158–159). Na uwagę zasługują ustalenia dotyczące właśnie kancelarii ziemskiej oraz personelu pomocniczego sądu (podpisek, *vicenotarius senioris*, woźny), instygator – zob. podrozdział 7. *Personel pomocniczy sądów ziemskich*). Podrozdział 6. w całości zawiera ustalenia wpisujące się w nurt badań propozograficznych – ścieżek awansu. Autor stwierdza, że największa mobilność dotyczyła sędziów i pisarzy wywodzących się ze szlachty średniej, zaangażowanej w życie publiczne (udział w sejmikach, sejmach i in.). Podsędkami zostawali z kolei przeważnie przedstawiciele szlachty uboższej, nierzadko „bez większych ambicji i możliwości politycznych” (s. 169).

Najobszerniejszy rozdział 3. – *Postępowanie przed sądami ziemskimi* (s. 185–302) – Autor podzielił na dziewięć podrozdziałów: (1) *Podstawowe zasady postę-*

powania sądowego, (2) Strony i uczestnicy postępowania, (3) Wstępne czynności procesowe, (4) Pozwy, (5) Rejestr spraw, (6) Terminy i proces zaoczny (in contumaciam), (7) Wstępna (akcesoryjna) część rozprawy, (8) Postępowanie dowodowe, (9) Wyrok i środki prawne przeciw wyrokowi. Opis procesu ziemskiego nie był łatwym zadaniem, choćby przez potrzebę konfrontacji z monografiami Oswalda Balzera i Józefa Rafacza. Wiele szczegółowych ustaleń, które były możliwe dzięki sięgnięciu do rękopiśmiennych ksiąg sądowych, pozwoliło Autorowi na wyodrębnienie mazowieckich odrębności procesowych. Wśród nich można wskazać następujące: zasada jawności rozciągająca się także na *skrutynium* (s. 190); niezależność procesowa kobiet w odniesieniu do podanych z ich dóbr (s. 196); obowiązek wystąpienia w postępowaniu wszystkich uprawnionych w charakterze powodów współuczestników (s. 199); obligatoryjność przedstawienia obdukcji w procesach o uszkodzenie ciała (s. 210); węższy katalog elementów pozwu pisemnego w stosunku do ustaleń Balzera dla wieku XVIII (s. 215–224); cztery, a nie trzy stadia rozprawy, jak to dotychczas wynikało z badań Balzera (s. 247–248); występowanie mocyj w województwie plockim, podczas gdy była ona niestosowana w województwie mazowieckim (tam wyłącznie apelacja, s. 284–285); hipoteza o zmniejszeniu wymogów formalnych wobec przysiężników w stosunku do średniowiecza (s. 271); brak upadku dowodu z przysięgi z powodów formalnych (s. 274). Sondażowe badania związane z niestawiennictwem na rozprawach oraz wydawaniem wyroków zaocznych – 58,3% spraw na rokach sądu ziemskiego wyszogrodzkiego w 1590 r. to kondemnaty – pozwoliły Autorowi stwierdzić: „Stanowiąc to może pewne wytłumaczenie, w jaki sposób sądy ziemskie były sobie w stanie poradzić w ciągu kilku, kilkunastu dni roków z setkami spraw umieszczonych w rejestrze”.

Książka wydana została przez Wydawnictwo Campidoglio w poręcznym formacie. Nie jest to jedyne opracowanie prawno-historyczne opublikowane w 2013 r. pod tym szyldem. W rozpoznawalnej szacie graficznej ukazała się także monografia Andrzeja Zakrzewskiego (*Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo*, Warszawa 2013). Jak sam Autor przyznaje, nie wszystkie wątki zostały w pełni wyczerpane, doprecyzowaniu – wskutek szerszej lektury ksiąg sądowych – mogą ulec także niektóre obserwacje. Nie zmienia to faktu, że książka Adama Moniuszki stanowi bardzo cenny wkład w poznanie dawnego prawa ziemskiego.